

MEHORAH

COLLECTION OF PAPERS

Belgrade 5770 - 2010

МЕНОРА

ЗБОРНИК РАДОВА

Београд 5770 - 2010

Издавач

Универзитет у Београду Филозофски Факултет

Publisher

University of Belgrade Faculty of Philosophy

Уредили

Јелена Ердeљан Ненад Макуљевић

Editors

Jelena Erdeljan

Nenad Makuljević

Секретар

Вук Даутовић

Editorial coordinator

Vuk Dautović

Превод са енглеског

Александар Петровић

English translation

Aleksandar Petrović

Лектура и коректура

Весна Адић

Proof reader

Vesna Adić

Компјутерска припрема

Тијана Ђаповић

Technical editor

Tijana Đapović

Штампа

Colografx, Београд

Printed by

Colografx, Belgrade

ISBN 978-86-86563-87-3

САДРЖАЈ / SUMMARY

ПРЕДГОВОР / CONTENTS

РЕЧ УРЕДНИКА / A WORD FROM THE EDITORS /

ЕМА МАЈАН ФАНАР „Пут до света који долази“: размишљања о иконографији две јединствене некрополе у Галилеји 14

EMMA MAAYAN FANAR, The way to the “world to come”: some thoughts on iconography of two unique necropolises in Galilee

АЛЕКСАНДРА БУНЧИЋ Чувари приповијести: средњевјековне илуминиране хагаде 44

ALEKSANDRA BUNČIĆ, Guardians of story-telling: mediaeval illuminated Haggadot

**ТАМАР АЛЕКСАНДЕР - ЕЛИЕЗЕР ПАПО
Исцелитељске бајалице босанских сефардских жена**

*TAMAR ALEXANDER - ELIEZER PAPO, On the Power of the Word
Healing Incantations of Bosnian Sephardic Women*

МИЛАН КОЉАНИН, Између еманципације и нетрпељивости: Јевреји у Србији 19. века 119

MILAN KOLJANIN, Between emancipation and intolerance: the Jews in 19th century Serbia

РУДОЛФ КЛАЈН, СЕЦЕСИЈА: „UN GOÛT JUIF“? 133

RUDOLF KLEIN, SECESSION: "UN GOÛT JUIF"?

МИРЈАМ РАЈНЕР, Парохет као слика: Шагалов Table des Prieres (1908-1909) 176

MIRJAM RAJNER, Parohet as an image: Chagall's table des prieres

МЛАДЕНКА ИВАНКОВИЋ, Обнова верског живота код Јевреја после Другог светског рата у Југославији 203

MLADENKA IVANKOVIĆ, Renewal of Jewish religious life after the Second World War in Yugoslavia

ИСАК АСИЕЛ, Конверзија и питање Јеврејског идентитета 236

ISAK ASIEL, Conversion and the issue of Jewish identity

АЛЕКСАНДРА БУНЧИЋ

Комисија/Повјеренство за очување националних споменика

ЧУВАРИ ПРИПОВИЈЕСТИ: СРЕДЊЕВЈЕКОВНЕ ИЛУМИНИРАНЕ ХАГАДЕ

Овај рад посвећен је средњевјековним илуминираним хагадама насталим на подручју Шпаније током XIV вијека. У уводном дијелу дат је кратак преглед развоја празника Песаха и настанка првих хагада. У другом дијелу, представљена је група од седам хагада, у којима се огледа не само сачувана приповијест Изласка из Египта, већ и однос према заповијести дефинисаној у Другој Књизи Мојсијевој, умјетности књиге, украшавању текста, односу текста и слике, као и према различитим изворима утицаја који су током вијекова, посредно или непосредно, преузимани.

Кључне ријечи:

Песах, Хагада, минијатура, орнамент, циклус библијских догађаја, илустрација, илуминација

Песах или Пасха је арамејски назив за празник којим се светкује ослобођење израелског народа из 400-огодишњег ропства у Египту. Током обиљежавања Песаха нагласак је стављен на заједницу и њену непроцјењиву вриједност уобличену кроз идеју заједничког, истог циља. Жудња за слободом и вјечита окренутост ка идеји ослобођења из ропства, као и вриједност коју Песах има у јеврејској традицији, исказана је у двјема реченицама Књиге Изласка (13,8): „И казаћеш сину своме у тај дан говорећи: ‘ово је за оно што ми је учинио Господ кад сам излазио из Египта’ и ‘А кад те запита син твој у напредак говорећи: ‘шта је то?’ реци му: ‘руком крепком изведе нас Господ из Египта, из дома ропскога.’¹ Реченицама из књиге Изласка нагласак је стављен не само на значај Песаха, него и на обавезу сваког појединца да светкује Песах и да се кроз обред Седера подсећа на избављење из Египта. Када је, и како, Песах добио обресе *празника присјећања*, не може се са сигурношћу утврдити. Ипак, строги прописи око његовог светковања условили су његову изворност, тј. обред Песаха остао је непромијењен више од 2000 година².

Различите претпоставке о изворима настанка Песаха одражавају и

1 Библија. Свето писмо Старог и Новог Завета. Ваљево: Глас цркве, 2008.

2 Е. Вербер, *Предговор репринтном издању Сарајевске Хагаде*, Сарајево: Свјетлост, 1999., 5.

појаву различитих назива који су првобитно обиљежавали овај празник – празник Нове Године, Дан прве жртве, Празник прољећа, номадски празник првенаца, дан пада првог класја, јечма, сиротињске житарице.³ Такођер, Песах се назива и празником жртве, с обзиром на то да се у средишту симболике његовог светковања налази пасхална жртва. У сумрак, уочи четрнаестог дана мјесеца Нисана (априла), који се у Библији назива још и мјесецом прољећа (авив), или првим мјесецом у години, одвија се обред жртвовања једногодишњег мушког јарета или јањета (Изл 13, 1- 2; 11-13; 15). Крвљу жртвоване животиње обиљежавали су се довратници и надвратници, како би анђео уништења прескочио (једно од значења глагола *pesach*) или прошао тако означене куће.⁴

Поред тога, библијски текст сачувао је прописе везане за Песах, који наглашавају да у ноћи Изласка треба јести бесквасни хљеб (маца, множ. мацот) са горким зељем (марор): „И Мојсије рече народу: ‘Памтите овај дан, у који изађосте из Египта, из дома ропскога, јер вас руком крепком изведе Господ оданде, нека се дакле не једе ништа са квасцем. Данас излазите, мјесеца Авива па кад те Господ уведе у земљу хананејску и хетејску и аморејску и јевејску и јевусејску, за коју се закleo оцима твојим да ће ти је дати, земљу у којој тече млеко и мед, тада да служиш службу ову овога месеца. Седам дана једи хлебове пресне, а седми дан нека је празник Господњи. Хлебови пресни да се једу седам дана, и да се не види у тебе ништа са квасцем, нити да се види у тебе квасац у целом крају твом. [...] Зато врши закон овај на време, од године до године.’“ (Изл 13, 3-8; 13,10).

Сумирајући претходно исписане редке, могуће је закључити да су се из поменутих библијских извора развили трајни и непромјенљиви прописи везани за празник.

Поред прописа који се налазе у Књизи Изласка и Књизи Јошуге (Јш 5,10-11), прописе о светковању Песаха и приношењу пасхалне жртве сусрећемо у талмудском трактату *Песахим*. Девето поглавље овога трактата објашњава разлику између *Песах Мицраима* (пасхална жртва уочи изласка из Египта) и *Песах Дорота* (Песаха будућих нараштаја, тј. обиљежавања празника након ослобођења).⁵

Потреба да се повијест Изласка из египатског ропства исприча будућим нараштајима (Изл 13,8), током вијекова развоја празника и стварања прописа, предања, обичаја и записа, обједињена је у књигу Хагаде. Отуда и тумачење ријечи *хагада*, која на хебрејском значи прича, приповијест или казивање. Десето поглавље Талмуда први пут помиње ову ријеч, али у

3 Вербер, *Предговор*, 6.

4 Вербер, *Предговор*, 5.

5 Вербер, *Предговор*, 6-7.

њеном арамејском облику *агада*. Еуген Вербер сматра да је том именицом означен приповиједачки дио цијелог обреда у којем је описан Излазак из Египта и легенде везане за њега, али да то још није истоимена књига.⁶

Тек од VII и VIII вијека, гаони⁷ у калифатима исписују свитке и књиге које ће по средишњем, приповиједачком дијелу бити назване Хагаде. Како би се ове књиге разликовале од приповједачког дијела талмудске књижевности, који се такођер назива хагада, књига у којој су описани догађаји везани за Излазак из Египатског ропства названа је *Хагада шел Песах* – Пасхална Хагада (множ. хагадот).

Хагада је књига намијењена породичној⁸ побожности, састављена од мидрашких, библијских и талмудских хвалоспјева и благослова који се изговарају над вином, хљебом (бесквасним), при прању руку и након јела. Чита се током прве вечери Песаха – Седер вечере⁹. Посебну карактеристику хагада, које су се почеле умножавати у раном средњем вијеку, чине дидаскалије прије сваке обредне радње. Са незнатним изузецима у Шпанији, Хагада није намијењена за синагогалну употребу.¹⁰ Управо ова карактеристика омогућиће осликавање хагада орнаментима и минијатурама, без обзира на строгу забрану дефинисану у Другој Књизи Мојсијевој¹¹ (Изл 20,4): „Не гради себи лика резана нити какве слике од онога што је горе на небу, или доле на земљи, или у води испод земље.“ Поред хагада украшавали су се кодекси Библије, молитвеници (Махзори и Сидури), теолошки,

6 Вербер, *Предговор*, 7.

7 Гаон (множ. гаоним), управитељи талмудских училишта у Вавилону, од 589. године до средине XI века. Својим ученим одговорима на верска питања ујединили су Јевреје под ауторитетом Талмуда. Д. Ц. Голдберг, Ц. Д. Рејнер, Јевреји – *Историја и религија*, Београд: Слио, 2003, 440. Погледати и С. Дубнов, *Кратка историја јеврејског народа*, Београд: Савез јеврејских општина Југославије, 1982, 51.

8 Поједини дијелови Хагаде пажљиво су бирани због посебног односа према дједи, „узданици сваког покољења“. У том погледу, Хагада има и одгојну улогу.

9 Седер вечера (седер – ред) састоји се из четрнаест различитих дијелова који подразумевају обједовање мацота и марора, испијање четири обавезне чаше вина, те изговарање и пјевање предвиђених благослова, молитви, хвалоспјева и традиционалних пјесама према утврђеном редоследу. За поједине дијелове Седер вечере погледати Вербер, *Предговор*, 9-11.

10 Строги рабински прописи везани за преписивање старозавјетних текстова, у првом реду Петокњижја, дозвољавају само употребу пергамена и коже од ритуално чистих животиња. В. Недомачки, „Облик, опрема и повез јеврејских књига“ у: *Зборник Музеја примењене уметности*, 1974, 96.

11 Новија истраживања рабинских закона указују да дводимензионално приказивање не подлијеже тумачењу Друге заповијести (Изл 20,4). К. Kogman-Appel, „Illuminated Haggadot from medieval Spain“, *Biblical Imagery and the Passover Holiday*, The Pennsylvania State University Press, 2006, 1. R. Vishnitzer, „Illuminated Haggadahs“, *The Jewish Quarterly Review, New Series, Vol. 13, No. 2 (Oct., 1922)*, 197.

филозофски и медицински трактати, правни документи, кетубе (вјенчани уговори), свици о Естери и многи други документи.¹² Ипак, уз кодекс Библије, хагада је најчешће илуминирана књига, мала по обиму, те погодна за украшавање.¹³ Анализом структуре и садржаја ових рукописа, можемо закључити да су обично подијељени у три одвојене цјелине. У првој цјелини налази се циклус минијатура које осликавају старозавјетне догађаје, у другом дијелу исписан је текст хагаде, док је трећи дио пјесничко-обредни додатак, у коме су садржани пијути (вјерске пјесме), празничне молитве и различите традиционалне пјесме.

ШПАНСКЕ ИЛУМИНИРАНЕ ХАГАДЕ

Важну окосницу у процесу настанка и развоја илуминираних хагада на шпанском тлу представљају политичке и културне мијене, присутне током неколико вијекова (од X до XV вијека). Наиме, доба које је претходило прогласу Фердинанда и Изабеле о изгону јеврејског народа из Шпаније (1492. године), назива се златним добом јеврејско-арапске културе.¹⁴ Почетак XIII вијека означио је крај арапске доминације на Иберијском полуострву и стварање хришћанских краљевина, од којих су политички најутицајније краљевина Арагон са пријестолницом у Барселони, и краљевина Кастиља са пријестолницом у Толеду. Положај Јевреја је повољан, уживају мир и пуну заштиту хришћанских владара, те равноправно учествују у економском, друштвеном и политичком животу. Међутим, крај XIV вијека обиљежиће све учесталији напади на јеврејске општине, а 1391. године започиње систематско уништавање јеврејских општина, које ће кулиминирати једно столеће касније, већ поменути прогласом Фердинанда и Изабеле.

Група сефардских хагада која ће овдје бити представљена, настала је под окриљем Арагонске Краљевине, у првој половини XIV вијека:

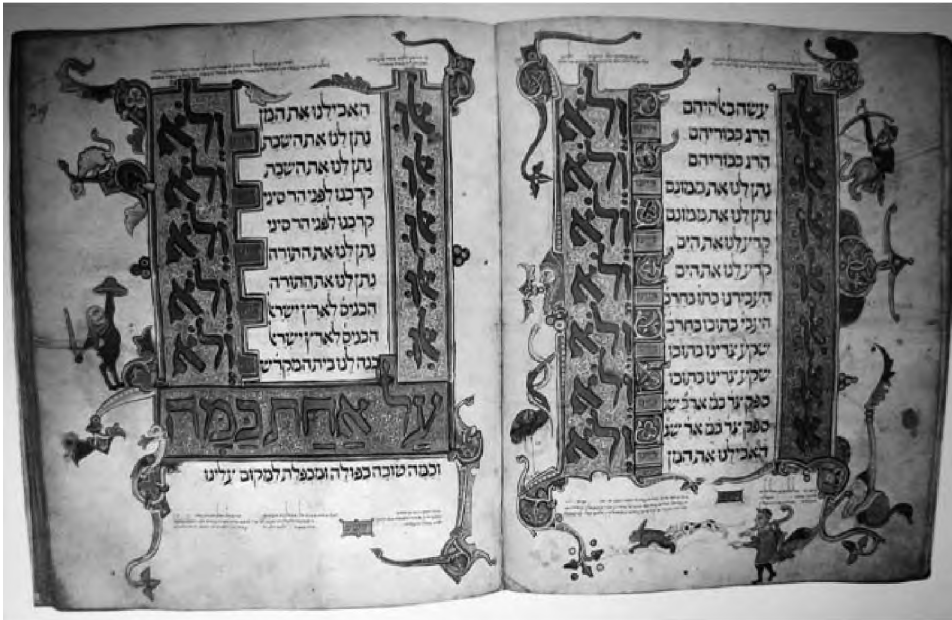
12 R. Vishnitzer, „Illuminated Haggadahs“, *The Jewish Quarterly Review, New Series, Vol. 13, No. 2* (Oct., 1922), 197.

13 Ц. Ротх, „Сарајевска Хагада и њен значај у историји уметности“ у: *Јеврејски алманах*, Београд, 1959-1960, 17.

14 погледати у Ш. Етингер, *Историја јеврејског народа*, Београд: Ginko, 1996., 209-238, и С. Дубнов, 1982., 58-61; 65-71.

- ЗЛАТНА ХАГАДА¹⁵ (*The Golden Haggadah, British Library, London, Ms Add. 27210*),
- ТЗВ. СЕСТРА ХАГАДА¹⁶ (*The Sister Haggadah, British Library, London, Ms Or. 2884*),
- САРАЈЕВСКА ХАГАДА¹⁷ (*The Sarajevo Haggadah, Zemaljski muzej, Sarajevo*),

Риландс Хагада, The Rylands Haggadah, XVI вијек, 220 x 160 mm, *John Rylands University Library, Manchester, Ms heb. 6*

15 B. Narkiss, *The Golden Haggadah*. California: Pomegranate Artbooks, 1997; _____, *Hebrew Illuminated Manuscripts in the British Isles, A Catalogue Raisonné*, 2 Volumes. Published by the Oxford University Press for Israel Academy of Sciences and Humanities and the British Academy, 1982.

_____ , *Illuminated Manuscripts*. Jerusalem: Keter Publishing House, 1969.

16 B. Narkiss, 1969., 1982

17 Сарајевска Хагада јединствен је примјерак ове групе, и то из више разлога: то је прво публикувано факсимилско издање хебрејског рукописа, објављено 1898. године (D. Müller, J. von Schlosser, *Die Haggadah von Sarajevo, Wien 1898.*), која садржи најпотпунији циклус библијских догађаја међу свим сачуваним сефардским хагадама из ове скупине (Ц. Ротх, 1960., 27), а почиње циклусом минијатура Стварања свијета базираном на концепту *ex nihilo* (K. Kogman-Appel, S. Laderman, „The Sarajevo Haggadah: The Concept of Creatio ex nihilo and the hermeneutical School Behind it“, *Studies in Iconography*, Vol. 25, 2004.).

- ХАГАДА ИЗ ПРАТА¹⁸ (*The Prato Haggadah, Jewish Theological Seminary, New York, Ms Mic. 9478*),
- БОЛОЊСКО-МОДЕНСКИ МАХЗОР¹⁹ (*Bologna-Modena Mahzor, Biblioteca Universitaria, Bologna, Ms 2559 и Biblioteca Estense, Modena, cod. A-K. I 22 – Or. 92*),
- ХАГАДА РИЛАНДС²⁰ (*The Rylands Haggadah, John Rylands University Library, Manchester, Ms heb. 6*),
- MSS. OR. 1404²¹ (*The Brother Haggadah, British Library, London*).

Циклус старозавјетних догађаја, осликаних у хагадама, прати историју израелског народа од постанка до ослобођења из египатског ропства. На овом мјесту треба напоменути да Сарајевска, Златна и Хагада Ms 2884 имају очуване циклусе минијатура које представљају догађаје из Књиге Постанка и догађаје из Књиге Изласка, док је у осталима осликана само књига Изласка (на примјер, Риландс Хагада и Mss. Or. 1404).

Минијатуре које су визуелна надопуна текста, појављују се одвојено, на почетку, рјеђе на крају књиге, уз одсуство покушаја њиховог повезивања са текстом.²² Слична организација присутна је од XII до XIV вијека у традицији хришћанских књига (псалтира) насталих на подручју Француске и Енглеске.²³ У већини случајева, минијатуре су уоквирене заставицама, а њихов распоред варира – од двије до четири минијатуре по страници (карактеристичан поступак који је почео да се примјењује у Француској крајем XII вијека).²⁴ Нити једна хагада нема сачуван колофон, чиме је онемогућено утврђивање околности под којима су рукописи настајали, као и одређивање радионица које су биле задужене за њихово украшавање. Ипак, најразличитији преплет витица, свијет фантастичних животиња, биљних и

18 К. Kogman-Appel, 2006.

19 К. Kogman-Appel, 2006.

20 В. Narkiss, 1969., 1982.

21 В. Narkiss, 1969., 1982., К. Kogman-Appel, 2006.

22 К. Kogman-Appel, „Hebrew Manuscript Painting in Late Medieval Spain: Signs of a Culture in Transition“, *The Art Bulletin*, Vol. 84, No. 2 (Jun, 2002), 255.

23 К. Kogman-Appel, 2006., 3.

24 Ц. Ротх, 1960, 18.

геометријских орнамената, те ведри и сјајни колорит, јасно указују да су у формирању стила и иконографије хагада обједињени утицаји средине

Златна Хагада, XVI вијек, 247 x 198 mm,
British Library, London, Ms Add. 27210

(средњевјековне Шпаније), која је баштинила традицију ислама, хришћанства и јудаизма.

Стилска одређења упућују на утицаје француског и италијанског ликовног круга, који су са различитим интензитетом присутни у осликавању циклуса библијских догађаја, илуминацијама уз текст, декорацији почетних ријечи у тексту и сл. Наслијеђе италијанског *trecento* препознатљиво је у организацији композиције и међусобним односима фигура, док у стилизираним украсима са наглашеним црним контурама, архитектонским кулисама, издуженим и витким фигурама, запажамо карактеристике француске школе минијатуре. Такођер, за касни XIII и рани XIV вијек, карактеристичан је поступак остављања природне боје пергамент за лице и кожу фигура, умјесто бојања – методе која је потекла из Италије током

треће декаде XIV вијека.

Са друге стране, кроз иконографију библијских циклуса могуће је пратити преобликовање хришћанских ликовних извора/узора на „препознатљив јеврејски визуални језик“. Посебну улогу у овом процесу имаће мидрашке егзегезе.²⁵

ОПИС РУКОПИСА

Рукопис Златне Хагаде (247 x 198 mm) има укупно 101 лист, повезан у 13 табака од по 8 листова. Садржи циклус минијатура, текст хагаде и одјељак са пијутима. Библијски циклус прати догађаје из књиге Постанка и Књиге Изласка – почиње минијатуром *Адам надјева* имена животињама, а завршава Мирјаминим плесом након преласка Црвенога мора. Циклус је закључен минијатурама које приказују различите припреме за прославу Песаха. Минијатуре осликане на глаткој површини пергаментa, обилно украшене златним листићима, указују на стилске одлике готике карактеристичне за каталонску школу XIV вијека. Француски и италијански утицај препознатљив је у обликовању хармоничне композиције, односно архитектонске позадине.

Рукопис Ор. 2884 (230 x 190 mm) обједињује 64 листа, од којих су 34 са минијатурама. Минијатуре и текст су осликани/исписани на обје стране пергаментa. Текст се кадкад разликује од текста Златне Хагаде и других сефардских хагада. Такођер, за разлику од претходног рукописа, Ор. 2884 садржи циклус минијатура, комплетан текст хагаде, али без пијута. Минијатуре илуструју Књигу Постанка и Књигу Изласка, уз изостанак кориштења златних листића. На крају циклуса налазе се три минијатуре на којима су осликане припреме за Песак, вјерници у синагоги, и породица окупљена око празничне трпезе.

Сарајевска Хагада (220 x 160 mm) убраја се у најљепше илуминиране сефардске рукописе. Садржи комплетан текст хагаде (сличан ономе у Златној Хагади), збирку пијута, те најпотпунији циклус минијатура који прати догађаје од Стварања свијета, египатског ропства, Изласка под вомом Мојевим, до рукополагања Јошуе, сина Нуновог (Исуса Навина). Три самосталне минијатуре на цијелој страници осликавају *Свети храм који ће се изградити ускоро, у наше дане*, Припрему Седер вечере, те ентеријер шпанске синагоге. У рукопису су обједињени италијанско-готички стил

25 К. Kogman-Appel, 2002, 256.

који преовладава у Каталонији, те сачувани и прилагођени елементи француско-шпанске школе илуминираних кодекса Библије.

Хагада из Прата (210 x 150 mm) повезана је у неједнаке табаче са укупно 85 листова. Иако је рукопис недовршен, стилске карактеристике повезују га са рукописом Сарајевске Хагаде (на примјер, трагови припреме

Тзв. Сестра Хагада, XVI вијек,
230 x 190 mm,
British Library, London, Ms Or. 2884

Тзв. Брат Хагада, XVI вијек,
280 x 230 mm,
British Library, London Mss. Or. 1404

за осликовање епизоде *Одвајање свјетла од таме*). За разлику од већине других сефардских хагада, библијски циклус требао је бити увезан на крају књиге. Поред текста хагаде, у рукопису су исписане Ашкенаске литургијске пјесме, и халел неуобичајен за подручје Шпаније.

Болоњско-Моденски Махзор (245 – 48 x 175 – 78 mm) састоји се из два фрагмента за које је утврђено да припадају истом манускрипту. У рукопису је очуван оригинални, редуцирани приказ библијских догађаја, који почиње изласком из Египта. Фрагмент из Болоње састоји се из циклуса који осликава Петокњижје, те бројне литургијске пјесме за три ходочасничка празника (Песак, Шавуот и Сукот), док су у моденском садржани текст хагаде и стилизирани прикази маце и марора.

Риландс Хагада је у односу на друге сефардске хагаде нешто већа (280 x 230 mm). Рукопис се састоји од циклуса библијских догађаја, текста хагаде и опширне збирке литургијских поема. Минијатуре, које се појављују са обје стране пергаментног листа, осликавају Књигу Изласка. За разлику од других сачуваних шпанских хагада, у осликавању минијатура досљедно је праћен библијски текст, уз мали број епизода повезаних са јеврејским легендама. Уз минијатуре, појављују се и илустрације у тексту приказујући портрете рабина, четири типа сина, мацу и марор. Поред ових карактеристика, *Риландс Хагада* је једина сефардска хагада која има изразито раскошну микрографску декорацију. У стилу минијатура и илустрација у тексту преплићу се италијанско-византијски и француско-шпански стил (наглашена гестикулација фигура, фацијална експресија и техника осликавања, односно организација композиције и позадине минијатура).

Компаративном анализом установљено је да рукопис *Or. 1404* има сличне одлике као и *Риландс Хагада* (нарочито циклус библијских догађаја, уређење декорације, и одабир тема). Кодекс чине минијатуре, текст хагаде и пијуте који се разликују од пијута из других хагада. Проучавајући средњевјековне илуминиране хагаде из Шпаније шездесетих година прошлога вијека, Сесил Рот (*Cecil Roth*) усмјерио је пажњу на још један важан сегмент. Поред циклуса илустрација *Пет Књига Мојсијевих*, има тачака у којима се уобичајена хагада шпанске традиције повезује са првобитном традицијом хебрејских илуминираних Библија²⁶. Ова тврдња може се објаснити на сљедећи начин.

За претпоставити је да би текст хагаде највећим дијелом утицао на осликавање минијатура у рукопису. Међутим, сачувана група хагада указује управо на супротну традицију – минијатуре детаљно прате библијска збивања, а тек мали број њих односи се директно на припреме и прославу самога Песаха. Поједини аутори сматрају да је управо ово доказ постојања ранијих, сада изгубљених, осликаних хебрејских рукописа античког периода. Овом исказу придружићемо и два примјера – први примјер су фреске из синагоге у Дура Еуропосу за које се сматра да су настале према предлошку из рукописа (узимајући у обзир начин изведбе фресака – стилски и композицијски)²⁷, док је други циклус о Јосефу и његовој браћи (у Сарајевској и Златној Хагади), који „суштински не припада традицији

26 Ц. Ротх, 1960, 26.

27 Детаљније у J. Gutman (ed.), *No graven images*. Ktav Publishing house, 1971.; J. Williams (ed.), *Imaging the Early Bible*. The Pennsylvania state University press, University park: Pennsylvania, 1999.

украшавања хагада [...] али је нарочито допринео избору предмета примитивног јеврејског циклуса библијске илуминације (опет по аналогiji са раном хришћанском уметношћу).²⁸

УМЈЕСТО ЗАКЉУЧКА

Политичке и културне мијене, присутне у историји Пиринејског полуострва током средњег вијека, рефлектираће се и на умјетност књиге. Хагаде, које се почињу умножавати током XII вијека, поред текста о избављењу из египатског ропства, те пијута који се рецитирају током Песаха, вриједна су збирка минијатурног сликарства са приказима библијских догађаја, припремања и светковања Песаха, као и украсилустрација понекад осликаних у самоме тексту.

У иконографији хагада запажамо ослањање на традицију хришћанских рукописа, оријентални утицај препознатљив је кроз третман биљних и геометријских орнамената, док се одређивање појединих тема везује за тумачење јеврејских легенди и рабинске књижевности. Са друге стране, у стилу је присутан постепени „пријелазни процес“ из XIII у XIV вијек, који обједињује утицаје италијанског *trecenta* и француске школе минијатуре, исказан у специфичном међудјеловању средине и ликовног наслијеђа.

28 Ц. Ротх, 1060., 27-28.

ALEKSANDRA BUNČIĆ

GUARDIANS OF STORY-TELLING: MEDIAEVAL ILLUMINATED HAGGADOT

The purpose of this paper is to introduce a group of mediaeval illuminated Haggadot (plural of Haggadah) produced in the Kingdom of Aragon in the 14th century. It is important not only to consider the historical context affecting the introduction and celebration of the feast of Pesah but also the political and cultural developments that occurred from the 10th to the end of the 15th century. These would result in the mingling of various traditional elements of Christianity, Islam and Judaism, with a consequent impact on the art of the book. The Haggadah, copies of which were first made in the 12th century, includes not only an account of the liberation from slavery in Egypt and the piyutim recited during Pesah week, but also fine miniatures of biblical events, of the preparations for and celebration of Pesah, and illuminated decorations, some of which feature in the text itself. The iconography of the Haggadah harks back to Christian manuscripts, and reveals oriental influences in the design of floral and geometric ornaments, while the treatment of the various themes is associated with the interpretation of Jewish legends and rabbinical literature. The style also displays a gradual transition from the 13th to the 14th century, uniting the influences of the Italian trecento and the French school of miniatures as expressed in the specific interaction of the milieu and the artistic heritage.

